

ЕСТЕТИЧЕСКИЯТ СПОР СЛАВЕЙКОВ — ВАЗОВ

Стоян Каролев

Този спор е бил главният литературен двубой у нас в края на миналото и началото на сегашното столетие, следен с внимание, с интерес и вълнение от творческата интелигенция и много читатели. Той е възбуждал силно духовете „на културния фронт“, както бихме казали днес, внасяйки поляризация между тях. Нелишен от силни лични страсти и пристрастия, той е роден от времето, от обществено-културното развитие на страната и главните му двигатели и мотиви са идеите, възгледите. Затова не остава затворен в междинните години на двата века, ехото му отеква в по-късните литературно естетически полемки и борби, та чак до наши дни. Идеите, проблемите, по които се спори, не лежат притихнали в ковчезите на историята, актуални са в някои отношения и до днес.

Това е спор не само между Пенчо Славейков и Иван Вазов, но и между кръга „Мисъл“ и Иван Вазов — още едно доказателство за обективно-историческите му предпоставки. Нека си припомним нещо от фактите, от историята на взаимоотношенията, преди да пристъпим към тълкуването им, към идейно-естетическите и творчески мотиви и аспекти на двубоя.

Д-р Кръстев, критикът на „кръга“, започва литературната си дейност в края на века с възторжени критически славослови на „първия и най-значителен български писател“. Младежкото му въодушевление е тъй бурно, че ражда асоциации с Шекспир... В самото начало на следващото десетилетие — несравнимо по-сложно, по-драматично от предишното, кръстопътено в много отношения — възторгът му поулегва. В първата си книга „Етюди и критики“ (1894) той посвещава три статии на Иван Вазов, все още в центъра на вниманието му, и вече не само с поезията, а и с белетристиката си. И тук не липсват емоционални изблици и декларации, че лириката на Иван Вазов всякога го е „възхищавала, пленявала, въодушевявала и изпълвала с високи чувства“ (с. 92). Но краските на критическите му характеристики не светлеят вече толкова. А когато пише за Вазовата белетристика, доста помръкват, давайки ни една по-сенчеста картина от реалната. Не че не е направил правдиви и професионално вещи наблюдения — за начина, по който Иван Вазов строи разказите си, за сюжета и композицията им, за лекото и интригуващо течение на фабулата, за характеристиката на героите предимно чрез диалог и действие, за предпочитанията на увлекателността и „хубостта“ пред пълнотата на изображението... Направил е. Но те мирно съжителствуват с неоснователни съмнения и с недоказани твърдения, че героите са „просто едно средство, за да се извърши една случка, да се създаде едно събитие, една ситуация, с една дума, да се завърже един възел“ (с. 76—77), че те не са живи и цялостни хора, а „полуабстрактни същества“ и пр.

В книгата си „Млади и стари“ (1907), където вече е предимно именно критик на един литературен кръг, а не национален български критик, д-р Кръстев е изоставил, пишейки за народния поет, всякакви възхищения и „високи чувства“. Наистина, той е благосклонен да му признае, че е заслужил „напълно“ името „създател на новата българска проза“, признава му и редица качества, като „естественост, гъвкавост... подвижност, пластичност“, но „в сравнение с... Любен Каравелов“, когото наследил, отивайки далече напред „в техника и език“. Развитието му секнало бързо, значението му било предимно „историко-литературно“. В началото на новия век Иван Вазов за него вече е залязващ писател, разказващ анекдотични истории, „авантюри в най-долен публицистичен жанр“, като „Епоха, кърмачка на велики хора“ (заради които именно го признава „читателската тълпа“).

И когато уж хвали творби от миналото, като „Неотдавна“ и „Немили-недраги“, критикът, говорейки за „спретната проза“, в същност отрицава със своето тъй погрешно адресирано снизхождение (с. 10—11).

Покрай „непретенциозните“ и „спретнатите“ написал и „работи“, които били непостижими „и на един петостепенен поет“, и драми, „достойни за един десетостепенен писател“. Не, тук няма, наистина, въздушевление, няма учерение в изживяване на „високи чувства“. Има враждебни — и никому unnecessary — изказвания като: „Човекът Вазов за мене не съществува, поетът е само една сянка от миналото“ (с. 25).

Тук четем обвинения, които срещаме и у другите от „кръга“ — обвинения от името на някаква „духовна аристокрация“, не твърде прецизна в характеристиките си на плебейските писатели: „Неговите чувства и идеи са чувствата и идеите на средния българин от освободителната епоха, които нямат „свои“ чувства, нито имат идеи, различни от общите...“ (с. 8). Затова нашата публика разбирала своя Иван Вазов, защото „той, изобщо казано, не се издига над нейните вкусове и доосвободителни понятия“ (с. XI). Но времето му свършвало. В същност Пенчо Славейков отдавна поел от плещите му „непосилното вече за него бreme да води българската литература“, макар че — както се разбира — още не я е извел от „вазовската епоха“. Това щяло да се извърши по-късно, когато... „литераторството и стиховете на тая епоха станат посмешни и на школиниците“. (Такива „характеристики“ говорят колкото за новите идеи, толкова и за новите чувства на критика, които ще се смекчат едва в края на дните му след преждевременната смърт на неговите литературни другари. Според някои свидетелства на съвременници той е изпитвал угризение за отношението си и към други писатели — критически реалисти. „Да, много предан бях на естетизма и виждам колко незаслужени горчивини съм нанесъл на даровити наши реалисти — предава негови думи Иван Кирилов в своите „Спомени“. — Не биваше да огорчавам Вазов, Михайловски, Страшимиров.“)

Петко Тодоров също изминава един низходящ път в отношението си към Иван Вазов. В кандидатдокторската си дисертация „За отношението на славяните към българската литература“, изработена в Берлин с научна добросъвестност и с увлечение, но незащитена поради формално-цензови причини, той пише с уважение за Вазов, характеризира „Под игото“ като „най-крупният влог на българската книжнина в славянските литератури“. Но доста скоро добрите му думи се заменят с недобри и несправедливи, с неверни, пръснати из различни статии и писма. В едно полемично отворено „Писмо до Янко Сакъзов“, отпечатано през 1910 г. в сп. „Съвременна мисъл“, той сумира своите — те са и на „кръга“ — антивазовски настроения, обвинения и предупреждения.

¹ Вж. Иван Радославов. Българска литература, с. 164

Като не отрича — както всички останали — неотрицаемото, таланта на поета, той заявява — или по-точно изявява общоприетото сред „духовната аристокрация“ от „Мисъл“, — че Иван Вазов „никога не е имал свой индивидуален мироглед“, „никога почти не се е издигал над уровеня на средния свой читател“, че е „мислил и чувствувал с ума и сърцето на дребния български еснаф, останал от турско време“¹. И тъкмо на това дължал своята голяма популярност. Защото, разсъждава все в този дух Петко Тодоров, „душевният склад на тълпата наши интелегентни и полуинтелегентни хора не се отличава, от тоя на дребния еснафин“. „Душевно и умствено лениви като всяка тълпа“ а те, тези интелегентни или еснафи, можели „без никакъв труд, без никакво напругане“ да прочетат която и да е Вазова книга, паднала им „в ръка“. „Сюжетът, който е взел поетът, е темата на техните приказки и разговори, чувствата и мислите, вложени в неговите произведения, са същите тези мисли на „здравомислещия“ българин; най-сетне, всичко е написано тъй гладко и леко, както си приказват сами читателите помежду си, т. е. на онзи шаблонен и банален жаргон, на който се пише, без да има нужда да се мисли...“ Така и езикът на Иван Вазов не е пощаден, така и уговорката за таланта фактически е заличена.

Пейо Яворов, по-обособен и по-самостоятелен във всичко, никога не стига до такива антивазовски словоизлияния. Той явно запазва по-голяма почит към таланта и делото на народния поет. И когато критикува Вазови творения — драмата „Към пропаст“ в статията „Две нови български песни“ („Мисъл“, г. XVII), той, предразположен и по природа към аналитичност, се стреми да анализира, да се аргументира и пише, общо взето, с по-друг тон и език: „Г-н Вазов, винаги проникнат от искрен, но повишен до сантименталност патриотизъм, в ужас от настоящето, търси аналогии сред миналото...“ Яворов открива реални недостатъци в композицията на пиесата, в обрисовката на героите и особено на Теодора (т. IV, с. 88—89).

Но все пак в някаква степен, в някакво отношение и той се е повлиял от антивазовската атмосфера в „кръга“: пресилено пише за „груба преднамереност, неестествен цинизъм в езика на лицата, когато се рисуват отношенията между развратното боярство и народа“; отсича, че „жаргона на днешната улица никак не е на място в една историческа пиеса“; поставя много по-високо „Зидари“ на Петко Тодоров, макар тази пиеса да си има свои достойнства, съответстващи на нейния си облик, а „Към пропаст“ да не е лишена от недостатъци — и то съществени (но живее и до днес по театралните сцени, въпреки всички кобни пророчества в миналото за смърт в бъдещето).

За разлика от Яворов, Пенчо Славейков постоянно има пред очи Иван Вазов в критическите си изяви — статии и изказвания, бележки и размисли в дневници — още от ранна младост. Низходящата еволюция на неговото отношение към народния поет се оглежда в еволюиите на другите от „кръга“, по-специално на д-р Кръстев и Петко Тодоров. Но в отличие от тях, той още през 80-те години е настроен много критично и скептично към творчеството на Вазов. Наистина, в една ръкописна статия от 1887—1888 г. се изказва ласкаво за „Грамада“,² изрича добри думи за спомените „Неотдавна“, намира „високо художествени неща“ в стихосбирката „Италия“, но възхновените възрожденско-патриотични стихотворения на поета (от „Епопея на забравените“) му се струват „доволно натегнати“, с „много тенденция и малко поезия“.

¹ Ето как, люто ненавиждайки се взаимно, запяват — в даден момент — в един хор, в един глас естетизмът и догматизмът, претендиращ за марксистска правоверност. И логиката си има своите иронии...

² Още по-възторжено за тази поема пише в пътеписа си „През Клисурса“ (1892); по-късно ще я отрече, после пак ще я похвали — тук „плюсовите“ вземат връх...

но отминава без внимание и такива чудесни интимни и интимно-пейзажни лирически стихотворения като „Родно пепелище“, „Пряспа“, „Вечерний час“, „Капина“ от стихосбирката „Поля и гори“, която му „произвежда“, неизвестно защо, „тежко впечатление“. Изобщо лириката на Вазов му се струва „хладна“, декламаторска и неоригинална, лишена от ярък индивидуален облик. Варно, че между българските поети Иван Вазов „усвоил най-добре формата на стиха“, но това било твърде често в „ущърб на мисълта — все познати обвинения, и от по-късни години, и не само от Пенчо Славейков... (Белетристът Иван Вазов винаги е бил смятан от всички в „кръга“ за по-слаб от поета.)

По-късно критиките зачестяват и се засилват, приемайки често драстична форма. В тази мътна река на отрицанието проявяват понякога, като бели лилии, думи на одобрение и дори на възхвала за стихотворения като „Трънкосливката“ (допаднало и на д-р Кръстев...), „Леопарди“ и пр., които „могат смело да се поставят за образци по вътрешна стройност и хармония; в тях Вазов е схванал превъзходно искрени настроения на разочарования и ги е възсътворил в омайна художествена форма“ (IV, 6). Одобрение получават още: „Майко свята, мъченице клета“, „Новото гробище на Сливница“, „Когато те погледна“, повестта „Немили-недраги“, наречена „превъзходна“ (по отношение на нея има прогресивна еволюция...) Признава се „почетното място“ на Иван Вазов „в историята на българската литература — като поет, „който е направил немало за окършването на българската стихотворна реч“ (IV, 9). (И заедно с Пенчо Славейков признават тези заслуги и д-р Кръстев, и Петко Тодоров — и те са съгласни да му дадат такова място...)

По-късните естетически обвинения на Славейков срещу Вазов се сипят обилно, но се свеждат предимно до няколко пункта, вече до голяма степен познати нам — от съмишлениците му в „Мисъл“ и от ранните му изказвания. На Славейков се струва, че творецът на възрожденската епопея реди „високопарни слова“ — „мястото на патоса заема афектацията“, или, както друг път казва, патосът му бил „фалшив“. Вазов бил некадърен да „композира“, бил „нископарен дилетант“ там, дето „непосредственото вдъхновение трябва да е упътвано от мисълта“ (IV, 6). (Във връзка с това научаваме, че „талантът на г. Вазова“ стоял „две-три стъпала по-горе от умът му...“)

Иван Вазов не бил призван да създава епически платна и поради спомнатата композиционна „некадърност“ и — погледнато по-широко — поради това, че бил „чисто лирически поет“, „а по същество такъв поет е най-малко обективен, най-малко способен да наблюдава нещата и да вижда в тях онова, което немците наричат „Ding an sich“, т. е. което за дадени неща е характерно, което съставлява тяхната същност...“ (IV, 11). Изобщо „метода на епическия поет“ (sic!) бил чужд на Иван Вазов, „както е чужд той изобщо на ограничени писатели“ (IV, 12). (Очевидно тези писатели би трябвало, според тази логика, да се ориентират към „метода на лирическия поет...“)

Формата на Вазовите творения също не печели благосклонност и одобрение у строгия поет-критик. Тя му се струва ту прекалено гладка (и той говори с халлива досада за „фалшиво възхваляваните гладки стихоплетения на г. Вазова“ — IV, 110), ту обратното — „трома“ (IV, 145) — изглежда според впечатлението си от последното прочетено произведение.

И за езика, по-специално, на народния поет — въпреки признатите му „историко-литературни“ заслуги — не се изказва твърде ласкаво: „...гладък и безсъдържателен, неписан с ръка на жив човек под диктовка на сърце, биещо любов и злоба. Всичко е равно и гладко в тоя език, всичко оцавано, като шопар на Коледа, всичко крехко, да може да го мляскат и беззъби уста“ (V, 196). (Друг път — още по-драстична характеристика...)

И, разбира се, при такива „впечатления“ от поетическия патос и художническата мисъл, от способността да се наблюдава и „композира“, от формата и езика логично е да се заключи, че Иван Вазов не е оригинален писател, че му липсва „негов собствен дъх“ (IV, 157) — обвинение също известно нам от другите, от съмишлениците. Убеден съм, че те, по-специално д-р Кръстев и Петко Тодоров, са изпитали силата на Славейковото въздействие и в това отношение — в отношението към Иван Вазов, макар да не е изключено по този пункт и Пенчо Славейков да е изпитал влиянието на критика-редактор.

Смятам, че и тезата за тези, които един вид са заели на Иван Вазов своите мисли и чувства, за да ги изрази той в художествена форма, и които — останали, очевидно, много доволни — го четели, обичали и прославяли — тази теза е преди всичко, „изпръвно“ Славейкова.

Ако Петко Тодоров говори за „дребния български еснаф“ и за „здравомислещия българин“, ако д-р Кръстев изважда на мегдан „средния българин“, Пенчо Славейков употребява понятието „читатели от средна ръка“. Очеркът му за Нягул Кавела започва с думи, отнасящи се съвсем прозрачно и пряко до Иван Вазов: „Кавела беше обичания поет на читатели от средна ръка, които го и прославяха не само като най-добър изразител на техните мисли, чувства и настроения, а и като изобщо най-добър поет на Острова“. Тя, тая „средна ръка“ не знаела „качество и значение на качеството“ и наложила „своя гнет над мисълта и съвестта и на ония, които, казват, стоели по-горе от нея...“

Дотук хвърлихме кратък, мимоходен поглед върху някои, предимно по същество, естетически обвинения на Пенчо Славейков срещу Иван Вазов. Но съществуват и други — и то по-многобройни, — които са само отчасти естетически или направо не са естетически, не са литературни — и „изначално“, „сами по себе си“, и поради особена фрапираща форма, в която са изказани, и която влияе „обратно“ върху съдържанието им, деформира го, тласка го към други плоскости и сфери. (Точна граница между едните и другите, разбира се, няма.)

Става дума за крайно субективни, немотивирани, арогантни обвинения и нападки с различни насоки: срещу герои и отделни произведения, срещу цели поетически жанрове и срещу поезията на Иван Вазов изобщо, срещу белетристични жанрове и срещу Вазовата художествена проза изобщо, срещу творчеството, художествената възискателност, таланта по начало, срещу читателите на Иван Вазов, срещу нравствените качества на писателя и гражданина Вазов, срещу личността. (Няколко примера — не най-фрапантните — от многото: „Всички действащи лица в романите на господин Вазова, от Огнянов до Рачо Пръдлото, се хвалят до остървение, — а това е едно от най-характерните качества на страхливи хора“; „Съзнанието на г. Вазова, че той е написал няколко хубави лирични песни, го е довело по един или друг път, до самозаблуда, че той е най-добрият български поет и че това му дава право, може би, да пише глупости...“; Иван Вазов избягал в Русия, за да пише „глунави стихове и още по-глунави романи“; „Нашата повествователна литература“ била „изсушена до немай-къде от разни литературни облизанковци, начело с г. Вазова“; „г. Вазов“ се оказал в компанията на „нашите литературни драскачи“; почитателите на Вазов са „литературни пъдарни, които с телешки възторг провъзгласиха един посредствен стихотворец за народен поет“; Иван Вазов „се ползува комай от всякой поет и стихотворец, щом му падне под ръка“; „В немощ да създаде друго нещо — облизва чужди паници“; „Той иска да бъде велик и му се ревне да мисли, че това се постига само с желание да бъде такъв“. И тъй нататък, и други подобни...)

Такива изказвания не е удобно и да се цитират, и да се четат — и не толкова заради Иван Вазов, колкото заради Пенчо Славейков. Колко по-добре би било да не съществуваха! Смут, мъка и меланхолия обхващат изследователя, като надникне повече в литературните взаимоотношения от миналото — този плод на познанието е наистина горчив. Какви страсти и пристрастия, какви борби, какви нрави на този „Остров на блажените“, така блестящо описан от самия Славейков. С някаква особена литерар-буржозна отрова е била пропита сякаш неговата атмосфера, с някакъв злокобен „черен прах“ — според един израз на Яворов, покваряващ чувствата и разяждащ съвестите, с бацили някакви „възточно“-ориенталски, които са заразявали и носителите на европейска култура, достойните за високо уважение, за обич и преклонение. Какво да се прави — неговият летописец и сатирик е и негов син до мозъка на костите си. Той е достатъчно голям, за да го идеализираме. Пък и идеализацията в литературната история и критика едва ли някога е нужна и едва ли някому по-малко приляга...

Иван Вазов е по-сдържан, но не и безучастен, не и бездеен. И той от своя страна се движи низходящо в отношенияте си, в чувствата си към Пенчо Славейков, макар — с едно изключение — да не достига Славейковата базпардонност. В доброто и мирно старо време, когато синът на стария възрожденец му изпраща първата си стихосбирка („Момини сълзи“), Вазов — поради общото си разположение към начеващите — се отнася благосклонно и към автора на тая несръчна книжка. В тая благосклонност, разбира се, има снизхождение на прославения поет спрямо един пристъпващ прага на литературата младеж. Но Вазов не е безкритичен, макар критичността му да е мека, деликатна. Не е отмината и емоционално-художествената бледост на стихотворенията, не е премълчана и тяхната неоригиналност, въпреки че е казано по възможно най-благосклонен за младия поет начин.

След около едно десетилетие, през 1897 г., в една статия, обнародвана във в. „Мир“ (6. VI), Иван Вазов е по-критичен, но не и язвителен и драстичен. Като разглежда цикъла стихотворения пак под наименованието „Момини сълзи“ (с такъв наслов Славейков печата редица цикли, част от стихотворенията в които влизат по-късно в стихосбирката „Сън за щастие“), Вазов пак е, общо взето, благосклонен, съзира в цикъла „нежни и фини мисли и чувства“. Но по-определено отбелязва влиянието на Хайне, вижда в стиха „дремливост“ и „вълост“. „Пенчовият стих се влачи, не хвърчи...“ — заявява той, без да се стреми да разграничи ограничеността от своеобразието, засилвайки в същност недостатъците. И вече направо остро се отзовава той за стихотворението „Мярка се моята сянка край мен“ (влязло по-късно в „Сън за щастие“), в което Пенчо Славейков с присъщата си „вътрешна свобода“ да изобразява и изразява в стих всичко, което му се струва интересно или поне занимателно, макар и „моментно“, описва как се гони и играе — въоръжен с бастуна — със своята сянка през светла майска нощ, под засмения поглед на своя „месечко“. „Всичко това е много бледно, нищожно, непотребно“ — отсича народният поет, неприемащ такъв род „камерност“, неизменно търсещ нравствено-граждански измерения в поезията или поне по-съществено — макар и тематично интимно — емоционално съдържание.

В тази статия Иван Вазов се е изказал за прелюдия на песен втора от „Кървава песен“. Там той намира и внушителни и величави стихове, и „тъмнина“, „претрупаност“, та препоръчва на Пенчо Славейков „повече ясност, краткост и простота“. Но поет поету май не вярва... И до известна степен с основание, защото всеки художник тегли повече или по-малко към своята черга, към своето виждане и своя стил, склонен е да ги издига в норма и критерий за художественост. А най-малко ще повярва Пенчо Славейков —

и то на поета, с когото воюва, с когото дели мегдан... И ето, че след едно десетилетие Иван Вазов се изказва отрицателно за цялата поема, която Славейков смята за делото, за творбата на своя живот — намира я „мъчно смилаема“ (точно както Славейков — неговите „литературни яхнии“), с дълги „задръстени немски периоди, тежка за четене и за разбиране, студена и с изкуствено патриотично въодушевление“¹.

В тази статия от 1907 г. Иван Вазов спира поглед и върху излязлата вече стихосбирка „Сън за щастие“ и дава своята оценка. След толкова злъчни и тотални отрицания на Славейков спрямо него той все пак казва (е, без да замълчава, естествено, недостатъците, които и преди е сочил) и добри, макар и сдържани думи: „Много от тия стихотворения крият, при доста добре срисувани картинки на природата, деликатни мисли, или са подгрени от тихо и меланхолично чувство. Вяло и без яркост изказани, те обаче не са лишени от поетичност“ (т. XXI, с. 335). Това, разбира се, не е цялата истина за тази тъй своеобразна стихосбирка в нашата национална литература, тук има и снизхождение, и омаловажаване, но има и правда. (Може би по-точно е да се каже: „Тук има известна правда, но тя не обхваща многостранно и въгълбено красотата и многообразието на стихосбирката...“)

Както видяхме, Пенчо Славейков и другите от „Мисъл“ иронизират читателите на Иван Вазов, че били хора от „средния ръка“ и атакуват писателя, че в стремежа си да бъде напълно понятен за тях принизявал творчеството си и унизявал изкуството. Теорията за непопулярното изкуство се заражда — и изгражда, доколкото това е възможно — в пряк или косвен спор с масово четения Иван Вазов. Той, Вазов — с популярността си, — е до голяма степен нейният неволен подбудител и „въдхновител“, но не и безстрастен и безучастен наблюдател. По случай сказките на Пенчо Славейков през 1906 г. за българската поезия от миналото и настоящето (оформили манифестно-програмната му статия) той пише с голяма вяра за възможностите на съвременните му читатели: „Тия дни сам Пенчо се завзе да разкрие очите на света и в сказките си в салона на Университета разхвали се, че пишел дълбоко и високо, а съвременниците му, по причина на ниския уровень, не били в състояние да го разберат. А присъстващите се питат: „Ами как разбираме Толстой, Горки, Хюго, Ибсена?“ и съжалително клатят глава“ (т. XXI, с. 341).

От своя страна и Вазов смята, че писателите от кръга „Мисъл“ стигат понякога — по „обратния път“, по пътя на антипопулярността, неяснотата, самозатварянето в себе си — до своеобразно унизяване, деестетизиране, обезобразяване на изкуството. Като спира поглед през 1906 г. върху някои стихотворения на Яворов, посместени в сп. „Художник“ (г. II, бр. I), той пише в една статия, публикувана с инициала Х във в. „Мир“ (г. XII, бр. 1901): „В тинята на декадентската се е залутал и даровитият млад поет г. Яворов в стихотворенията си „Предчувствия“. „Каква е например, тая поетическа галиматия — пита възмутено-подигравателно той, — с която тоя хубав талант изнасилва и себе си, и нас?“ И като цитира две строфи — които не са наистина на висотата на Яворовия талант, — отсича в народно-ориенталски стил (не твърде различен от Славейковия в такива случаи): „Де, джанъм, не се втелявайте! Имайте почит към читателите си или пишете за обитателите на лудницата?“²

За главен виновник на тези естетико-художествени „грехопадения“ — големи, по негово убеждение, — той смята д-р Кръстев. В една статия от

¹ Иван Вазов. Събрани съчинения под редакцията на М. Арнаудов. Т. XXI. С., 1950. с. 335. По-нататък при цитиране на това издание ще поставям тома и стр. в скоби.

² Вж. П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. 5. С., 1960. с. 720—721.

1912 г. пише — навярно не без тъга в склонното си да прощава сърце — за завършилия вече пътя си свой противник: „Той отклони Пенча и други помлади даровити поети в лъжлива насока на някакво изкуство за изкуството и ги отчужди от истинското творчество, и от живота, и от народа (т. ХХІ, с. 361).

Но главните ядове, струва ми се, му е създавал Пенчо Славейков, будил в душата му, макар и временно, тежки, непривични чувства. Това най-добре личи от стихотворенията му „Болната змия“:

О, боже, в таз душа, изгризана от злоба,
своя мир всели.

Едно „прощение“, което е само по-изтънчена форма на отмъщение. Това, което казахме по-горе за Славейков, можем сега да го отнесем и до Вазов: колко по-добре би било да не съществуваха такива писания!

Това са някои факти от взаимоотношенията „Мисъл“ — Вазов, Славейков — Вазов. Но фактите, колкото и да са красноречиви, колкото и да „говорят“ сами, никога не казват всичко. Зад тях стоят личностите със своеобразието на темперамент и интелект, психология и мироглед, чиято същност се оглежда (особено в такъв род факти) само частично, а често и изкривено по едни или други причини, подлежащи на разяснение, но не винаги разясними... (Защото в известна степен всяка личност — пък особено творческата, голямата — си остава една загадка, една тайна на битието.) В тях, в личностите, в разбиранията им, в светоотношението им, отразени преди всичко в по-„спокойните“ им (не разгорещено полемични) изяви — критически и художествени — трябва да се старее да надникне, доколкото е възможно, изследователят.

„Мисъл“ и Вазов, Славейков и Вазов е „трябвало“ да се сблъскат, било е неизбежно да се сблъска поради различните си философско-естетически концепции, които не са приумица, а отразяват реални тенденции в обществено-културния живот в страната по онова време. Друг е въпросът, че бихме желали формата на това сблъскване да бъде по-друга. Едно желание до известна степен утопично, защото формата съответствува на личността. Но, както вече се уговорихме, не съвсем, не напълно: при друго стечение на обстоятелствата, пък, ако щете — и на някои случайности (без да забравяме, че и в тях се пречупват в някакъв вид закономерности...), например при другояче сложили се отношения между стария Славейков и Вазов тази борба би могло да протече на по-високо равнище, в по-съответствуваща на талантите и културно-историческата им роля форма, особено що се отнася до Пенчо Славейков. От друга страна — и в това се изразява парадоксалността в диалектиката на явленията, на нещата, — тъкмо защото имат различни разбираня и поради това, като челни представители на художествената литература, на литературната мисъл, е трябвало да влязат в спор, те недостатъчно взаимно се разбират („изплъзга“ им се от очи и общото помежду им, което не е малко) — и това замъглява историческата обоснованост и необходимост на този спор.

И така, чиста нелепица е да се свежда всичко до слабостите и недостатъците на темпераментите, на характерите, макар те да съществуват, и ние трябва да свикваме с мисълта, че и големите писатели имат свои недостатъци, да не ги митологизираме. Сам Славейков, ако беше жив, би ни погнал с бастуна си за такава митологизация.

Няколко думи още за „слабостите“.

Пенчо Славейков несъмнено е изпитвал ревност към популярността и славата на Иван Вазов. Без да му отрича талант, той е бил убеден, че Вазов е изостанал от новите времена, че няма качествата на първенец, че друг има

такива качества... Но въпреки неговото убеждение и неговата борба, славата на Иван Вазов расте и това буди в душата му чувства, които деформират, изкривяват неговия „свещен гняв“ и неговата „злоба свята“.

Но злъчните, ориенталски пиперливите острици се раждат и от полемичната разгорещеност, не всякога изразяваща точни преценки и убеждения, не всякога отразяващи трайни чувства. Пенчо Славейков е роден полемист, страстен полемист. А полемичната страст прилича — простете за сравнението — на ловната: ожесточава, обездушава в съответната обстановка — и културни, добри, дори мекосърдечни хора... Няма да разгръщам сравнението, което, разбира се, „като всяко сравнение куца“, според израза на Ленин. Но Пенчо Славейков наистина се опита от страстта си на полемист. Това е някакво вътрешно влечение да раздвижи, да смути спокойните читателски души, които той все подозира във фалшива, „филистерска“ благочинност, да предизвика общественото мнение, задоволяващо се с непроверени истини. Той наистина често е като вихър, според самохарактеристиката си — „отдето му падне, оттам тласка и сили да събаря“... Това е, най-после, в известен смисъл и своеобразна стилова страст-наслада от ефектната фраза. Не е ли показателно, че понякога той прави сам себе си обект-прицел на своите словесни мълнии и глуми? Ето как се е наредил до Иван Вазов в статията-преглед „Три български литературни списания“: „Другите сегашни наши поети или сантименталничат на чужд маниер, блеят като господин Вазова (което още Ботйов отбелязва за господството му) или пък го опяват на вересия, като г. П. Славейкова, за когато верно отбелязваше един вестник, че никой го не чете...“ (IV, 19)

Е, по-добре би било полемиката, пък била тя и най-страстната, да не се проявява в такива арогантни форми, без да бъде скучна и мършаво суха, без да губи от блясъка на остроумните попадения. Но в ония времена, когато Пенчо Славейков е трябвало — заедно с д-р Кръстев — да се справя със сонм „книгопапачи“, в полемичната практика се създават особени, глумливо-драстични стилно-езикови навици, които дават отражение и когато острието е насочено срещу действителни таланти. Пък, най-сетне, образът на Иван Вазов в съзнанието на хората, дори на неговите най-искрени почитатели — не е бил такъв, какъвто е днес.

Лесно ни е на нас сега, закърмени от предучилищна възраст с Вазови стихове, да изпитваме дълбоко уважение, възхищение и преклонение към народния поет, макар добре да знаем, че той е написал и голям брой не твърде изискани произведения. Вече историята си е казала категорично думата, а тази дума е неопровержима и недискусионна, дори ако човек има славейковска дързост... Пенчо Славейков, с неговата европейска култура и високо самочувствие, е бил насаме с Иван Вазов, без посредството на историята.

Със своя култ към естетическо самосъзнание, към критичност спрямо собствените художествени произведения, със стремежа си за съзнателно, направлявано от мисълта „композиране“ на творбата, към непрекъснато усъвършенствуване чрез нови и нови редакции, Пенчо Славейков се е чувствувал в правото си да обвинява Вазов в прибързаност, в печатане и препечатване на неща, неотговарящи на името му („без да го е еня за името му“ — както се изразява в края на живота си в едно писмо от Рим до издателя Александър Паскалев). Иван Вазов, чието нестареещо сърце се откликва на всяко по-важно събитие, вълнува се с всички, радва се с всички, страда с всички — занаятчийци, селяни, учители, войници, милосърдни сестри... — понякога наистина не се грижи достатъчно за художественото оформяне на това, което излиза изпод талантливото му леко перо.

Не поради това ли и патосът му понякога изглежда на Славейков като афектация? Не, не поради това. Или във всеки случай — не главно поради

това. Тук се касае за неразбиране или по-точно за неприемане — поради по-други възгледи и друга творческа, по-специално поетическа „нагласа“. (До голяма степен по същите причини и Иван Вазов не дооценява типично славейковското, не вниква и в културното мисионерство на поета-критик.)

Поетът и особено лирикът Пенчо Славейков е коренно противоположен по темперамент на критика-прозаик. Една психологическа загадка, едно душевно чудо, удивляващо винаги внимателния читател и изследователя. Пенчо Славейков е като някакъв Янус на новите времена, с две лица — поетическото е притихнало, самовглъбено, съзерцателно, често облъхано от някаква лека, северна меланхолия. Като поет той обича и възпява тишината и покоя: в природата, у любимата, у себе си, в някое „бедно селско гробище“, където покойниците спят „тъй спокойно“ под „тихошумната бреза“ (Славейков явно ги облажава. . .). Пък и много стихотворения е написал, които и без да прославят тишината, са пропити с поетическа тишина, със сладостно, макар и малко тъжно чувство на усамотение.

А Иван Вазов, с противоположен поглед и темперамент, изповедно възкликва:

Горчив е живота, когато си сам,
когато света се от тебе чужди.

Тогава той има чувството, че и талантът, и вдъхновението отпадат — „небесния плам кат ламба без масло, печално мъжди“.

А в живота — ето я пак душевната загадъчност, парадоксалност — Иван Вазов е бил необщителен, стеснителен, по-откровен само с много ограничен кръг от хора, докато Пенчо Славейков е бил „контактен“, открит, разговорлив, чувстваващ се в компания като орел в небе.

Пенчо Славейков е склонен да естетизира запустението, смъртта. Изображението на „запустялата воденица“ — със зейналите като кухи очи на череп прозорчетата, с пресъхналата „вада“ край нея, с върбата над нея, безмълвна, умираща сякаш и тя — е потопено в поетическа атмосфера, в кротка омая. Поетът тихо и сладко е съзерцавал този пейзаж.

Други чувства изпитва Вазов от подобни картини — не му е приятно да попадат пред погледа му:

Не дай, боже, често под небето
с тъга да срещнем воденица спряла,
поток пресъхнал, черква запустяла. . .

Поетично за Пенчо Славейков е това, което е „тихо и интимно казано“. Лиричните му възвращения са леки — подобно на оная „дългѝ“ от отронения лист върху езерото в „Сън за щастие“. Хиперболизацията не е негов художествен похват, не е негов изобразително-изразен маниер.

Поетическите чувства на Иван Вазов са обикновено бурни — особено в революционно-патриотичните му творения. Вдъхновението му изригва с вулканична сила от досега му с родината, с народа, с българската природа и естествено се стреми да се излее в патетични и хиперболични стилови фигури. Вазов издига образите на българските възрожденци до върховете на световната история и култура, на легендарна и митическа висота, до Прометей, Сократ, Хус, извисява Перушица — над Картаген и Спарта. . . Когато възпява Родопите, сякаш изобразява Хималаите — такива гигантски гранитни върхове вижда в тях, „хаос от планини космати“. Изкачил се на Ком, той сякаш е стъпил на Монблан — на „престол грамаден“ в небесата, над „бездънни ями“, откъдето той обгръща с поглед любимата си България: „Дунава светливи“ „снежна Рила“, „Родопите зловещи“, „на Витоша гигантска сърдитото чело“. . .

Докато Иван Вазов се възхищава и въздушевява от природата, виждайки във всяко нейно кътче вечна младост, безкраен „празник брачен“, тържество на ярката красота и нескончаемата обнова, и ѝ пее химни, изпълнени с патриотичен патос, тъй като нейният образ в съзнанието му е обикновено неделим от образа на България, — Пенчо Славейков съхранява и някак самовлюбено ѝ се любува, предпочита статичните ѝ състояния, тишината ѝ, покоя ѝ, пейзажите ѝ с нежни, бледи багри, с идилична атмосфера, умилява се от нея, унася се в някакво кротко томление, в неясни „блянове“.

На Пенчо Славейков Вазовият патос се струва пресилено-гръмлив, а също и разлат поради по-голямата направляваща роля на мисълта в собственото му творчество. Вазовият стил му изглежда изкуствено натруфен. Размах на чувствата той приема за „афектация“, искрената патетичност — за високопарност. В Славейковата поезия съществува ясно изразена тенденция към антипатетичност, към приглушеност и камерност. И когато пристъпва към „вазовски“ теми („На Шипка“, „Харамии“), той предпочита интимно-психологическия аспект на изображение, тихия, съзерцателен тон. И в утвърждаването, и в изобличението той е далеч от Вазовия патос. Той има друга представа за това, що е естествено в психологически и езиков смисъл и силата на Вазовото вдъхновение, яркостта на Вазовото изображение е склонен да смята за изпасилване на чувствата и словото. Тук той съзира ненавистната му тенденциозност, родена от дългъ, ограничаваща и угнетяваща творческата личност, таланта. Смята, че патриотичните тенденции пречат на Иван Вазов да бъде творчески свободен (докато Вазов е на мнение, че „модернистичните тенденции“ пречат на писателите „да бъдат естествени и верни“, т. XXI, с. 351).

Но нима Пенчо Славейков не е свободен в „Сто двадесет души“, или — още по-основателен въпрос — в прославата на Оборище в „Кървава песен“ и особено — в онзи хъп на борбата и свободата („Напред и все напред! Към подвизи и слава“)? Наистина, той е много по-рядко, несравнимо по-рядко патриотично въздушевен и патетичен. Но нали сам Славейков беше провъзгласил, че посътът има право „да тръби онова, което чувствува той, и както го чувства той“?

И свободен, и естествен е Иван Вазов в революционно-патриотичната си поезия, защото тя е израз на дълбоко присъщо нему органично чувство.

„Обичам те, обичам, /о, родино света, /обичам те любовно, / над всичко на света!“; „Българно, аз всичко тебе дадох: / душа, сърце, любов, зари небеси, /от теб приети — върнах ти ги в песни“; „Хубаво си, отечество мое! . . . Само твоя образ, мил и величествен, стои неизгладим в душата ми, която те любя, милува и славя“.

Колко такива изповеди в творчеството на поета! — израз на любов „без съмнение“, „без предел“, стояща над всичко, изпълваща много произведения и когато не е изявена пряко. Една привързаност, сякаш извън човешките измерения и до последния дъх: „Сетния ми вик ще бъде: „Мила родино, здравей!“ Една велика всеотдайност, отплата за която е вдъхновението.

Такива необикновени по сила, дълбочина и трайност чувства Иван Вазов изпитва и към народа. Не периоди, не години, дни едва ли има в неговия живот — въпреки всички мирогледи, идейно-политически заблуди, — когато да се е откъсвал по чувство от своя народ, когато между народа и него да е зейвала дистанция — духовно аристократическа, индивидуалистическа. Той неизменно обича своя народ, прекланя се пред безшумния подвиг на трудовете хора, на „морния селяк“, „на чийто мъки всичко ний дължим /и всички го забравяме“. . . Немотията, теглата на хората от народа в капиталистическа България неизменно го е гнетяла, той винаги — и в лоното на въздушевящата

го природа — губи „мир и сладко настроение /при техний вид злочест“ („Планинци“), през целия си живот мисли за съдбата им, за бъдещето им.

Гражданските чувства доминират в съзнанието му, в душата му, над всичко — дори над обичта към майка му, макар че трудно е да си представим по-любец син от Иван Вазов. Изправен с неизразима скръб през ноември 1912 г. пред нейния гроб, духът му веднага просветлява, сълзите му секват, щом си спомня, „че там далеко днеска чудодейно/ възкръсва цял народ из гроб вековен“.

И без склонност към парадокси може да се каже, че гражданската поезия на Иван Вазов е по-интимна от личната му. И затова по начало е непосредствена и спонтанна, колкото да е патетична. (Само понякога в нея зазвучават нотки на високопарност и външна ефективност. Това е недостатък, който, така да се каже, е родствен на Вазовия стил и от време на време се „вмъква“ в изображението.)

За Иван Вазов дългът не е нещо външно, ограничаващо и подчиняващо личността; той не изменя на природата си, не влиза в борба със самия себе си, когато го следва, защото „обектът“ на любов и дълг съвпадат. Като живее и „пее“ за родината и народа, той живее и пее според собствената си природа, следователно — с тъй тачената от Пенчо Славейков вътрешна свобода.

И все пак. . . все пак в края на живота си той прави една малко изнедаваща изповед: струните на неговата лира били създадени за „тихи песни“, за „нежни стонове и молитви“, макар да се е превърнала после „в тръба, що свири в битви“, защото това изисквало времето — време на „бури и гърмежи“. Той ще отнесе в гроба си цял един — незнаен за читателя — поетически свят, ще си отиде, без да е разкрил „светаята светих“ на душата си.

Не опровергава ли тази изповед казаното преди малко за единство, за хармония у Вазов между лични стремежи и нравствени императиви, между природни наклонности и дълг? Няма ли да излезе прав Пенчо Славейков, страстният поборник на вътрешната творческа свобода, в подозренията и обвиненията си за насилваща личността и таланта тенденциозност?

Тази изповед е стихотворна, а — нека се позволим на Пенчо Славейков — „поезията не е логика“ (макар да си има своя, художествена логика), стихотворението не е литературно-теоретическа статия (макар и за литературните статии само логика да не стига). Когато казва: „За тихи песни бяха нагласени, / о, лиро, твойте струни“, — Вазов художествено хиперболизира и драматизира, за да изрази по-ярко едно настроение, едно чувство (спохождащо го в тези „дни на заник“), че не е изпял всичко, каквото е можел да изпее, каквото е живяло и звучало в душата му, и същевременно — да внуши една идея, че поетът трябва да бъде син на своето време. (От поетическия изказ-изображение, от цялото стихотворение произтича и идеята за развитието на таланта, за изменяемост на първоначалната природна даденост, „нагласеност“.) Стихотворението е пропито с лека тъга, но не и с горчива скръб, не и с тровеща сърцето незадоволеност, за сбъркан творчески път. Напротив, тъгата съжителствува с гордост за изпълнен дълг — и то по „внушение“ не само на съзнанието, но и на сърцето. . .

Органичността, емоционалната (не тематична) интимност на Вазовата гражданска поезия не подлежи на съмнение. Ако тя беше израз на някакъв „страничен“ за личността и таланта, външен дълг, щеше ли да бъде тъй вдъхновена? Талантът на Иван Вазов в същност особено се извисява и избуява именно когато се докосне до живота и борбите на народа: „Под игото“, „Немили-недраги“, „Една българка“, „Иде ли?“, „Елопея на забравените“, „Новото гробище на Сливница“ . . .

Но и „тихите песни“, и „нежните стонове“ са органични за този талант. Това е блестящо потвърдено в „лебедовата“ стихосбирка „Люлякът ми замириса“, пък и в такива лирични шедьоври като „Родно пепелище“, „По здрач“, „Есен“ („Ронят се в златната есен“).

Очевидно дилемата природни наклонности — нравствено-граждански норми, любов — дълг, над чието разрешение са напъргали ум велики мислители като Кант, съществува все пак в някаква форма и степен и за Иван Вазов. Нали в началото на творческия си път, създавайки първата си стихосбирка, той е трябвало да „нагласява“ по новому своята „гусла“, за да бъде „послушен“ на дълга си, да пее песни за свободата, а не за младежките си лудешки желания и любовни унеси. А в края на творческия си път тъжи за неизпетите тихи песни.

Но ако според Кант щастливи са обикновено онези, които не изпълняват своя дълг, а изпълняващите го са обикновено нещастни, Иван Вазов не влиза в това „обикновено“, в правилото. Той изпълнява с готовност дълга си към народа и родината чрез своето творчество, защото беззаветно ги обича. Затова е и щастлив, затова е и вътрешно свободен, пишейки за тях.

Нека повторим: при цялата сложност на неговата натура, при всички конфликти между някои лични пориви и социално-етични задължения, у него природни наклонности и нравствено верую, любов и дълг по правило наистина си хармонират.

Но нека не пренебрегваме и изповедта му в „Люляка ми замириса“. Очевидно случвало се е народният поет да съдържа някои трепети на лирата си, някои пориви на музата си; сигурно наистина са останали в „светаята светих“ на душата неизпети песни, неизразени копнежи. Иван Вазов е способен да сподави „зазряла“ в душата му песен, щом сметне, че не е време „за нея, за мечти“, както пише в едно ненаименовано стихотворение от 21. I. 1916 г.

Това за Пенчо Славейков е недопустимо — сигурен белег за липса на поетическо „самосъзнание“. Такова ограничаване той смята за естетически греховно, за неоправдано прегрешение спрямо изкуството.

Кой е прав?

Не може и не бива да се отговаря категорично на този въпрос. Правдата тук се „раздвоява“. Поетическата жертва на Иван Вазов говори — по принцип — за нравствена и гражданска извисеност, за благородство на характера. Но зависи в името на какво е тя, тази жертва. Защо старият поет е сподавил „зазрялата“ в душата си интимна песен за 21. I. 1916 г.? Защото по фронтовете вилнее Европейската война и България участва в нея. А той, въпреки хуманизма си (отразен впрочем и в редица от военните му стихотворения), въпреки народолюбието си, възпява „българското оръжие“ — в същност оръжие на глупаво-престъпната наша буржоазия. Е, оправдано ли е да се сподавят интимните лирически пориви, за да се прославя това оръжие? (А „законен“ е, както днес често се казва, и въпросът дали — по принцип — и по време на война не са необходими разнообразни естетически изживявания?) Не се ли оказва понякога опасна естетически — а и нравствено и обществено — вечната Вазова гражданска поетическа заангажираност? Не е ли в известно отношение прав ревностният пазител на творческата независимост и свобода Пенчо Славейков?

Иван Вазов не съумява да оцени неговата — нека е относителна — правда, рационалните, силните, исторически обосновани и необходими страни на неговата позиция в условията на буржоазната държава, посягаща — за свои цели и интереси — с хиляди пипала към независимостта на поета, на художника. Славейковият призив за ненамеса на писателя във „връвата на деня“, в „мъглата на дневните битви“ има и положителен смисъл: цели да предпази

творческата личност от атмосферата на гочоолу-дочоолувската партизанщина, сред която небесата са ниски и кръгзорите тесни. И когато Вазов пише в споменатата статия от 1912 г., че д-р Кръстев отклонил „Пенча и други млади даровити поети в лъжлива насока на някакво изкуство за изкуството и ги отчужди от истинското творчество, от живота и от народа“ — той греши не само като засилва ролята на д-р Кръстев, но и като хиперболизира слабите страни в естетическите възгледи и творческите позиции на Пенчо Славейков и отминава силните. Той не вижда, че в усилията на Пенчо Славейков да запази свободата на творческата личност има и заслужаваща уважение духовна стойност, и своеобразна нравствена красота и волево величие; не оценява и Славейковата борба за разкрепостяване на човешката личност изобщо от предразсъдъци, остарели нравствени норми; не разбира също така, че Пенчо Славейков и другите от „Мисъл“, и идващите още по-млади разширяват психологическите сфери на художествената литература, на поезията по-специално, вглъбяват се в някои душевни вълнения, до които неговото талантливо перо само се е докосвало. И това е една историческа необходимост.

Но Вазовото творчество е много по-богато и многостранно — тематично, идейно-емоционално, изобразително-изразно — от представата, която имат за него Пенчо Славейков и другите от кръга „Мисъл“. Вярно е, че в един поранен период, през 1896 г., в статията си „Един стар херой“ — по общия си дух и тон извънредно остра — Пенчо Славейков признава на Вазов заслугата, че е „отвърнал поезията от едностранчивия път, пътя на патриотическите тенденции“ (IV, 9). Но по-късно той обвинява Иван Вазов, че си привързал „та-ланта и ума о временни партизански начала и обществени тенденции“.

А и Вазовият ум се е мъчил над „проклетите“, вечните, „свръхземните“ въпроси, „които никога не разреши“: „що е живот?“, „що е човек?“, „защо той мре, защо се ражда?“, „Къде е висшата му цел?“. Но той не дълбае в тях с Яворовото драматично и трагично постоянство, с Яворовата безизходност.

Вазовото много човечно сърце, което не е чуждо и на религиозни пориви и вярвания, е било склонно — особено в късните години — да приеме Христовия завет: „Люби си ближния и врага!“ Но как, пита се поетът, да обичаш „на милостта и любовта врага“, как да обичаш тиранина, насилника злодея? Словото на „великия учител“ го държи „в недоумение и кръстопът“. Интелектуално безсилен пред тая дилема, той практически я превъзможва, следвайки по начало „евангелието люто на живота“, а не евангелието на Христа. Но — не без драматизъм на чувствата. А през войните неведнъж е преживявал истинска драма между патриотизма и хуманизма, между голямата си любов към Русия и русите и наложената, според него, необходимост българите да се сражават с тях.

В дните „на заник“, очаквайки, като всички смъртни, последния, отвъдния зов „хайде!“, и той мисли за смъртта. Но — не с тъмен ужас, не трагично и отчаяно, а с примирение, изразено с такава неотразима поетична печал в „Есен“.

Като у всеки роден поет, сърцето и духът на Вазов са много чувствителни, „изменчиви“, „податливи“ на различни пориви, настроения, размисли — далеч не всякога патриотични, и не всякога оптимистични. Понякога, при национални бедствия, при тежки изпитания, тровен в изгнание от самота, му се струва, че неволите са го сломили, че са „затрили“ вярата му във всичко, което е обичал; понякога дори природата му се струва противна „с вечната си хубост и нетлен покой“; понякога той копнее и за покоя на смъртта.

Но неговата вяра „в истината и доброто“, в човешките сили и възможности, в „кървана на духа“, в онова, което не се гаси, надделява над всички потресения и покрусения, над всички пристъпи на душевен гнет.

Тази вяра, отново и отново тържествуващата му привързаност и любов към живота (и на старини той възкликва от сърце: „Здравстуй, сладки свете!“) не са наивно възторжени, не са идилични — той обича света и с „нектара“, и с „пелина“, с изконния хор „от плачове и песни“.

Не, Вазовият ум и талант не са „привързани“ о „временни партизански начала и обществени тенденции“.

А в Славейковия художнически егоцентризъм има и достойнство, има и решимост за опазване личността на твореца неопетнена и неосквернена. При това, макар Пенчо Славейков да се отдалечава като художник от социално-икономическото положение на народа, неговата творческа мисъл често се насочва към други аспекти и пластове на народния живот.

Нека припомним, между другото, че обществено-политическата заангажираност на Вазовото съзнание ражда повече опасности за човека и за гражданина, който не се отличава — особено по-късно — с вярна и прогресивна ориентация и позиция поради мирогледна ограниченост, отразена, разбира се — где повече, где по-малко, — и в творчеството му. Иван Вазов членува в народняшката партия и дори известно време е народняшки министър на просвещението — един минус и за неговата биография, и за престижа му сред тогавашната прогресивна интелигенция. А Пенчо Славейков симпатизира на най-прогресивната буржоазна (по-точно: дребнобуржоазна) партия — демократическата — и винаги е достатъчно самостоятелен и силен като личност, за да се опълчи срещу едно или друго обществено зло, макар да не прави това често. . . . Навярно консервативната политическа обвързаност на Иван Вазов, приятел на Стефан Бобчев, е подсилвала сянката, в която Пенчо Славейков вижда писателя и човека.

Иван Вазов се е разкайвал за своето министерствуване, неотговарящо на характера, на природата му и в същност, погледнато по-широко, отношението му към българската действителност, отразено в творчеството му, неговите обществени възгледи нерядко се допират и съвпадат дори със Славейковите. Само че различни са творческите реакции.

Впрочем в периода на ранното критико-реалистично творчество на Славейков тези реакции в редица случаи съвпадат. Нека си спомним, че след Освобождението Иван Вазов, певецът на възрожденските идеали, е дълбоко огорчен и разочарован и изразява в стихове и в проза това разочарование от новото — уж свободно — общество, гдето „бездомна правдата скита“, гдето доброто е „фърлено в блато“, гдето всичко „високо и свято“ е потънало в прах и вред се чува само „звукът на метала“, гдето се вършат и ужасни физически насилия и гаври над човека заради неговите убеждения. . . . И Вазов като Славейков е възмутен от безпринципната партизанщина, от безскрупулността и търгашеството в политическите борби. Понякога и той — още едно сходство — се обявява против политиката и политическите борби изобщо, смесвайки ги с партизанщината. Но въпреки всичко не бяга от грозната действителност в злочини и заветни места, не се затваря в себе си, не унива, не се предава на индивидуалистични настроения и идеи, а протестира, изобличава, бори се с ядно и огнено слово, зове напред, извън това „мъртво море на нищета, развала, срам и леност“, макар да не знае пътищата към мечтанния свят на хуманност и справедливост.

А Пенчо Славейков скоро махва с ръка на отблъскващата го обществена действителност. Отказва се да я изобразява и изобличава. Иван Вазов с основане вижда това отдалечаване или отчуждаване от живота. Но не вижда психологическите мотиви и подбуди. Отчуждението не е следствие на нарцистичен егоцентризъм — Пенчо Славейков отвърща поглед от обществените язви и пороци не само поради засилената си склонност към самовглъбяване и

не само поради увеличението си интерес към „лично-психологическите“ проблеми, но и защото е загубил вяра, че художественото слово може да бъде лек за социалните болести и бедствия.

А Иван Вазов вярва, че може да поправи буржоазното общество. Тази му вяра, от една страна, го вдъхновява да порицава, да жигосва, да заклеймява и поддържа критическия патос на неговото творчество, но, от друга страна, понякога го подтиква към наивен дидактизъм. Поетът плаща дан на илюзията, че обществените недъзи могат да бъдат заличени чрез възпитаване на всички хора в дух на трудолюбие, честност и милосърдие. Защото смята — в един период, когато масово се разоряват дребните собственици от града и селото под ваялка на настъпващия капитализъм, — че безработицата и нищетата са следствие от упадък на морала, на леността, подтикващи хората да напускат ралото и занаятчийския стол и да хукват из градовете в гонитба на леки служби, гдето ходят по митинги и бедствуват („От оралото до урата“, „Той е млад, здрав, интелигентен“ и др.). Като се стреми и да стресне, и да свести, да ги опомни, поетът и описва какво ги очаква, и им поднася своите „лозинки нови“ (а в същност патриархално стари):

Дълг, чест, милост, труд упорни.
Ето ни лозинки нови,
ето здравите основи
на напредък благотворни!

Такива идеи и тенденции, прокарани в очерки, разкази и стихотворения, вече наистина „насилват“ — повече или по-малко — изображението, накръпват художествената стойност на произведението; такъв дидактизъм обществено едва ли е полезен, но естетически — за творбата — е вреден. Следователно, в Славейковата критика на Вазовата тенденциозност, въпреки хиперболично-драстичната ѝ, своеволно обобщаваща форма, има и някаква правда...

Друга проблема, по която е било неизбежно сблъскването на Вазов и Славейков, централни фигури в литературния, в културния живот у нас през синорните години на двата века, е отношението към читателите. Още в програмното си стихотворение от първата си стихосбирка Иван Вазов изявява стремежа си за близост с масовия читател, с народа. Такъв трябва да бъде гласът на „новонагласената“ му гусла, че да го разбира „тоз, който пъшка“, че да го обича „тоз, който плаче“. И до края на творческия му път това му благородно стремление не отслабва, намирайки нерядко декларирана изява в статии, и в стихове. Вазов отдавна е узнал „секрета“ за мечтания отзвук у читателските сърца и го припомня на тези, които също го търсят, но не са тръгнали във вярната посока:

Поете, отклик жив желайш ли?
Отзивчив сам — за всички пей;
с човешката душа страдайш ли,
любов човешка ще те греи.

Имало е и тежки минути, когато му се е струвало — криво или право, — че го заобикаля апатия, но той не унива, пише с апостолски патос, чувствувайки с облекчение и радост как кръгът на апатията все повече се стеснява, как поетическият му глас отеква все по-далече, все по-дълбоко.

И с течение на годините придобива пълна увереност, че е спечелил вниманието и обичта на читателите, че неговият гроб няма да глъхне в забрава, че неговите песни „все ще се четат“. Защото:

В тях зов се чуи за правда, за свобода,
любов и благи чувства ги красят
и светлий лик на нашата природа. . .

Той има съзнанието, че си е изградил паметник — не от мрамор или бронз, а „от неща по-трайни“ — „от лучи и бисери“, „пръснати. . . на три поколения в душите“.

Отношенията на Пенчо Славейков към читателите са много по-сложни, по-комплицирани и противоречиви, нелишени от драматизъм. Твърде непопулярен приживе като поет, Славейков ту се люти на читателите или им се надсмива, демонстрирайки пренебрежение и дори презрение, ту мечтае за „висшата награда за един писател“ — да бъде „вселен в съзнанието на своя народ“. Това признание, славата, той очаква „във другата фаза на своя живот“, в своето по-висше съществуване, в поетическото си битие след смъртта, за които приживе са „най-хубавите сънища на Иво Доля“. . . Защото „за кристалните струи от поезията на Иво Доля трябва да почакаме, додето се приготвят средствата, които ще ги доведат до чувството и разума ни — ще чакаме и надеждата няма да ни излъже!“. . . (II, 126).

Но не всякога той има такова високо самочувствие, не всякога е толкова уверен, че когато читателите го изгубят като жив човек, ще го намерят като неумиращ поет, че ще възкръсне след смъртта си „за друг живот“. Пък и не винаги е предразположен толкова дълго да чака. . . Това ражда в душата му гнетящо чувство, което подсилва някои негови естетически заблуди за взаимоотношенията между достъпността, популярността на литературните произведения и тяхната художествена стойност.

Иван Вазов, с други възгледи по тази проблема, пък засегнат и лично, реагира, както беше споменато, на теориите му, че „ниският уровень“ на съвременниците са непреодолимо препятствие за възприемане художествената извисеност и интелектуална вгълбеност на „младите“.

Макар, общо взето, да е на по-верни позиции, Иван Вазов също акцентира само върху една — противоположната — страна на проблемата изкуство — публика, писател — читатели. Колкото и да е ясно и достъпно чрез формата си, значителното творение е винаги художествено многоидейно, стилово многопластово, емоционално-естетически неизчерпаемо. Следователно, повишаването на културата повишава и възможността за по-многогранно и вгълбено възприемане на художествената творба. Не току така Маркс е казал, че който иска да се наслаждава на изкуството, трябва да бъде художествено образован човек.

Груби и надмenni са понякога нападите на Пенчо Славейков към тогавашните български читатели, но Иван Вазов не доглежда, че те са насочени обикновено и преди всичко към „онези, които четат улични вестници“, „които прибират сметът на обществения живот и живеят в него“, че под „фасулковци“ се разбират предимно културно и естетически извратените от байгановщината хора, полунтелигенти, че чрез жлъчните си порицания на невежеството и изостаналостта, чрез страстните си апети за извисяване на културното равнище Пенчо Славейков изпълнява и една важна, исторически необходима мисия — въпреки всички теоретико-естетически препъвания и емоционално-стилови изсилвания.

В това естетическо стълкновение между двете централни фигури, между водещите личности в нашия културен живот от края на деветнайсети и началото на двайсети век победи и поражения няма, победители и победени няма. Защото и двамата са волеви, необикновено жизнени и уверени в себе си. И макар Вазовите позиции да са и по-близки до нашето време, и по-разпространени и приети сред литературната общественост у нас по онова време, Славейковите възгледи също не са приумица, а ярко своеобразна изява на обективни литературно-естетически тенденции. Затова и тези възгледи не са останали без отзвук, не са били „глас в пустиня“; макар и тяхното въздействие да не

е широко по обхват, то е достатъчно силно сред писатели и литератори — и тогава, и по-късно. Засяга дори и привържениците и поклонниците на Иван Вазов. . .

В сп. „Българска сбирка“ (г. XIV, 1907) в една статия за „Млади и стари“ — книга на кръга и за кръга „Мисъл“ — Велико Йорданов защитава Иван Вазов от нападите на д-р Кръстев, отбелязвайки с основание, че критикът няма никаква мярка в отриданията си. Иван Вазов е популярен — пише Велико Йорданов, — защото „през цяло десетилетие бе призваният да изрази, тъй да речем, нравствената температура на своята епоха в поетично отношение“. Той дължи известността си още на „националните сюжети“, на „хубавия и лек език“, а също и на „достъпните идеи“. . . (с. 91).

Велико Йорданов не отрича, че Пенчо Славейков е „финен естетик и майстор художник“, но се отчуждил от читателите, като си наметнал „мантията на недосегаемост“ и възприел идеала „изкуството за изкуството, поезията не е за тълпата“. „Тоя аристократичен идеал в изкуството — пише авторът — няма нищо общо. . . с демократическите чувства на новата епоха“ (с. 92).

Но същевременно Велико Йорданов изказва възгледа, че един ден Иван Вазов ще бъде „само история“, а бъдещето „ще съумее да оцени“ Пенчо Славейков. Така в „Българска сбирка“, в тая главна трибуна и опора на Иван Вазов, в една статия, полемизираща с неговите противници и защитаваща го уж от тях, в същност до голяма степен се възприема погрешната теза на кръга „Мисъл“, че Вазовото творчество е тленно (само денят на смъртта е поотложен. . .), че бъдещето принадлежи само на Пенчо Славейков и писателите от неговия „тип“.

Още по-интересно и показателно е, че сам Иван Вазов понякога — макар и като изключение — прави отстъпки от своите позиции, попадайки под въздействието на някои тенденции в литературния живот, чиито изразители и носители са главно „младите“, главно писателите от кръга „Мисъл“, на които не е склонен да отстъпи и на педя в преките полемики.

Толкова е голямо отвращението му от пошлостите на обществото, от това „блато“, в което тънат доброто и правдата, от това „мъртво море на нищета, развала, срам и леност“, че и той закопнява понякога да „избяга“ от него — сред природата, в света на фантазията, „в царството на самодивите“. Иван Вазов много добре знае какви укори могат да му бъдат отправени за това „бягство“. Неговите „блянове и вили“ са чужди „на нашето време“ — време, в което народът от градове и села „живей и страдай“ под гнета на непосилни данъци, на бедност — и отговаря по един нетипичен за него начин:

За данта и за бюджета
имаме си депутати,
с кал на всякоя газета
стъпловете са богати.

Всяко намесване в политическите борби му се струва сега нравствено опетняване, всеки укор към фантазно-поетическите видения и блянове — укор на лъжепатриоти, които искат в името на народа поетът да прокліна, да плюе, да каля. . . „Нека пее вашта лира /тез чувствителни мотиви“ — обръща се иронично поетът към укоряващите го; своите мотиви той сега търси другаде „надалеч — в горите диви“.

Разбира се, не е Иван Вазов този, който може дълго да се задържи на такива „надобществени“ позиции. Той и тук, в поемата, не остава само „в самотийте, в лесовете“, само при змииците, самодивите и вилите, а разказва за събития и герои от миналото и настоящето и дори заявява, забравил сякаш декларацията си преди малко, че музата му „днес е муза на борбата“. . . Но макар и краткотрайно, това бягство „в горите диви“, в „царството на самодивите“

вите“ е в известна смисъл знамение на новите литературни времена: тази нетипична, невазовска реакция спрямо душната обществена атмосфера е сходна на Славейковата, предизвикана е от родствени психологически мотиви. Очевидно такава реакция е до известна степен закономерна за времето. („Безвредна“ в художествените си реализации за „злите сили“ на живота, тя може да притежава все пак значителна нравствена и особено естетическа стойност).

Естетическите възгледи на Иван Вазов също не са лишени от противоречия, които тук не е нужно да бъдат изследвани. Нека си спомним само, че още през 1891 г. в известната си „критична студия“ за Христо Ботев (на която остро реагира Димитър Благоев) той, авторът на „Епопея на забравените“, пише: „Патриотическата поезия, прочее, носи печатът на временност. Отклик на идеалите и страстите на известна епоха от живота на народа, тя пази своето животрептуеще обаяние само през траенето на казаната епоха. Чувството, което я поражда, е наистина страстно и възвишено, но то не е вечен елемент на поезията“ (т. ХХІ, с. 241). В „процепите“ от тези противоречия в неговата генерална естетическа линия се „вмъкват“ по-късно някон „модерни“ идеи, характерни за писателите от кръга „Мисъл“ и по-специално — за Пенчо Славейков. Към края на живота си, през 1916 г., той заявява пред проф. Иван Шишманов: „Аз знам отлично, че тенденциозните произведения не живеят дълго, но какво от туй? Стига поетът да е изпълнил най-пряма обществена мисия“. И изповядва, че своите „тенденциозни“ поетически творения писал, за да възпитава народа си в „гореща отечествена любов“¹. И в тази естетическа заблуда — за неизбежна „тленност“ на „тенденциозната“, на патриотическата поезия — се отразява гражданското и нравствено благородство на народния поет.

Но тук, в това признание-заблуда, в тези противоречия прозира косвено и историческата необходимост от разширяване тематично-емоционалните и жанрово-стилови хоризонти на българската поезия, за което Пенчо Славейков е водил страстна борба като критик и значително е съдействувал като поет.

¹ Иван Вазов. Спомени и документи под редакцията на М. Арнаудов. С., 1930, с. 104.